

A KÍNA ÉS A SZOVJETUNIÓ KÖZÖTTI VITÁRÓL
ELMÉLETI-FILOZÓFIAI MEGJEGYZÉSEK (1963)

Lukács György

Mindenekelőtt hangsúlyozom e megjegyzések tisztán elméleti, sőt számos vonatkozásban filozófiai jellegét — ami persze korántsem jelenti a véleményalkotástól való tartózkodás semlegességét.

Maga az ellentét a legnagyobb mértékben fontos politikai esemény, amelynek további következményei ma még nehezen lemérhetők. A jelen megjegyzéseknek azonban nem is főadatuk közvetlenül politikai jellegű kérdésekre válaszolni, vagy ilyen válaszokra akár csak utalni is.

Ezzel persze a legkevésbé sem óhajtom alábecsülni a megvalósuláshoz vezető reális lépéseket és azok szükségszerű cikcakk-vonalát. E sorok írója — csakúgy mint mindenki más — igen jól tudja, milyen ellentmondásosan érvényesültek az SZKP XX. kongresszusának elvei, milyen bonyolult utakon keletkeztek a kínai—szovjet ellentétek és jutottak egészen a jelenlegi kiéleződésig.

A jövőnek sem lehet természetszerűleg más struktúrája, mint a múltnak. A szerző — úgy is mint filozófus — éppenséggel távol áll attól, hogy alábecsülje az ilyenfajta hullámvázások jelentőségét a fontos tendenciák megvalósulásában; Leninnel együtt jól tudja ugyanis, hogy a dolgok menetében megnyilvánuló és minden előre látáson túllépő "ravaszság" szükségszerűen hozzátartozik a világ konkrétságához, s ennek elhanyagolása azt jelenti, hogy nem értjük meg magát a világot teljes mozgalmasságában.

A teoretikusan elviekre való korlátozódás magában rejti azt az elháríthatatlan veszélyt, hogy ilyen döntő fontosságú vonatkozásokban elsiklunk a centrális tartalom mellett is. Mégis, vannak helyzetek — s úgy vélem, ilyenben élünk manapság is —, midőn a figyelem tudatosan egyoldalú korlátozása hasznos lehet, amikor az ember, egy részletes vádakat és ellenvádakat szükségképpen gyakoribbá tevő vita közepette, a tartalom lényegét akarja kihámozni, méghozzá korábban, mint ahogy az történelmileg plasztikusan látható-

vá válna. Ezért kénytelenek vagyunk napirendre térni a mondott hibaforrások fölött.

1

A két központi bizottság leveleit tanulmányozva nyomban föltűnik a mondanivaló fölépítésében és hangjában megmutatkozó ellentét, ebben pedig implicit módon kifejezésre jut a tárgyi ellentét is. A kínai levél a sztálini korszak formailag zárt álelméleti módszerével készült. A szovjet levélnek viszont éppenséggel lényege az őszintén átérzett hivatkozás korunk nagy közös, emberek millióit mélyen megindító élményeire.

Csak a legfontosabbakat emelem ki. Mindenekelőtt azt, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja fölhagyott a sztálini korszaknak a törvényesség félreállításán alapuló gyakorlatával. S ha ezt egyszerűen a "személyi kultusz" befejeződésének akarjuk minősíteni, úgy túlságosan is szerény kifejezést választunk, semhogy a valóságot a maga egész szélességében és mélységében föltárhathatnánk.

Arról van szó, hogy a szocialista államnak meg kell adnia az emberhez méltó élet szilárd garanciáját, miután Sztálin rendszere még a humanitás minimumát is, megvető és szisztematikus módon, semmivé tette. Ezzel nem csupán az értelmesen leélt élethez elengedhetetlen biztonságot fosztotta meg alapjától, nemcsak minden ember életkilátásainak valóságosságát tette hiú ábránddá, nemcsak minden emberi tevékenységtől vette el realizálható értelmét, hanem még a politikai fejlődést is -- melynek érdekében állítólág az intézkedéseket meghozták -- megfosztotta minden valódi következetességétől, belső igazságától, és rémületté, álszentséggé nyomorította.

Nem áll itt módunkban akár csak körvonalaiban is leírni a fölszabadultságnak azokat a széles és mély kihatásait, melyek mindazokban a szocialista országokban tapasztalhatók, ahol valóban leszámoltak a sztálini múlttal. Éppoly kevésbé áll itt módunkban rámutatni azokra a végzetes következményekre, amelyeket Sztálinnak ezek a cselekedetei a nemzetközi munkásmozgalomban -- hogy csak ezt említsük -- kiváltottak. Ma a kapitalista országokban a kommunistáknak áldozatos munkával sikerülhet ugyan gazdasági kérdésekben bizonyos befolyást nyerniük az üzemekben, ám ez a befolyás nyomban szertefoszlik, valahányszor politikai döntésekről van szó. Ugyanakkor a sztálini szocializmustól való elfordulás mindmáig -- vagyis hét évvel a XX. kongresszus után is -- élénken ható irányzat. Nos, elveszíteni valamit mindig gyorsabban lehet, mint visszanyerni. Különösen olyan esetekben, amikor csak a sztálini módszerekkel való teljes és radikális szakítás tudná helyreállítani a bizalmat.

Ennél is mélyebb és nemzetközileg megrendítőbb a második élmény a szovjet Központi Bizottság felhívásában: a hivatkozás arra a megrendülésre, amit a nukleáris háború lehetősége szerte az egész világon mindenütt kiváltott. Fölösleges volna ezt a megállapítást még tények felsorolásával is alátámasztani. Remélhetőleg sokan ismerik Claude Eatherly, a Hiroshima-pilóta döbbenetes leveleit, és bizonyára sokak előtt ismeretes a Bertrand Russell gondolkodásában beállott üdvös változás ebben a kérdésben stb. stb. Mindezeknél a reagálásoknál fontosabb azonban, hogy a XX. kongresszus első reális hatalomként terjesztette ki a világ elé az atomháború-mentes élet perspektíváit. De talán mégsem egészen fölösleges, ha emlékeztetünk arra, hogy a ma már magától értetődőnek tűnő állásfoglalás akkor, az első kimondás idején, milyen paradoxonként hatott. Paradoxonként mindenekelőtt a nemzetközi kommunizmus számára.

Lenin az első világháború idején helyesen állapította meg, hogy megbont-hatatlan összefüggés áll fenn az imperializmus és a világ újrafelosztásáért vívott háborúk között. Hruscsov, 1956-ban elmondott beszédében, szakított a történelem által ma már túlhaladott lenini tézissel, hogy a világháborúk elkerülhetetlenek, éspedig éppoly gyökeresen, miként annak idején Lenin szakított Marx tételével, miszerint proletárforradalmakat csak a legfejlettebb országokban lehet kirobbantani és csak nemzetközi méretekben lehetnek sikeresek.

Lenin a szakítást a marxi tézissel éppúgy a marxi módszer alapján hajtotta végre, ahogyan fél évszázaddal később Hruscsov is a lenini módszer alapján szakított Lenin egyik tételével. Mindkét esetben arról van szó, hogy fölismerjük a történelmi fejlődést, melynek nyomán hamissá vált, ami egykor helyes volt, a megváltozott jelen számára gátló körülménnyé lett, ami egykor haladó volt.

Természetesen nem csupán a nukleáris háború elszigetelten fölfogott esetről van szó. Ha időközben a világ egyharmada nem vált volna szocialistává, ha a gyarmati népek fölkelése nem nőtte volna ki magát a jelenkor nyilvánvaló egyetemességévé és nem semmisítette volna meg már ezáltal is a világ újrafelosztásának gondolatát, akkor az új fordulat nem következhetett volna be. Ha például II. Vilmosnak, Clemenceau-nak és Lloyd George-nak 1914-ben rendelkezésére állt volna az atombomba, minden valószínűség szerint föl is használták volna. A XX. kongresszussal azonban az atomveszély nyomasztó fenyegetésének elmúlása reális megoldássá vált az egész világ számára.

A szovjet levél joggal hivatkozhat az ennek nyomán támadt eszmékre és érzésekre. Miután Hruscsov hétevi okos kitartással az egész világ egyetemes

reménységévé tudta tenni a XX. kongresszus határozatát, most a szovjet fölhívás nyomán elfakulnak, sőt semmivé foszlanak a kínai fölhívásban szereplő és helyenként ügyesen formált funkcionáriusi szofizmák az "elkerülhetetlen" világháborúról mint a világszocializmushoz vezető egyetlen útról.

2

Tekintsük mármost a kínai levél "egységes" és "logikusan" levezetett szofisztikus tartalmát.

Ha e tartalmat röviden akarnánk összefoglalni és egyben a forradalmi munkásmozgalom történetébe illeszteni, akkor azt mondhatnánk, hogy e levél legújabb összefoglalása a munkásmozgalom megindulása óta minduntalan fölbukkanó -- egyszerre régi és új -- tendenciának, a szektásságnak.

Ez jelentkezik rögtön az 1848-as forradalom leverését követő depressziós időszak elején, a londoni kommunista szövetség Willich-Schaper-féle mozgalmában; később -- hogy a folyamatosságot csak néhány példával szemléltessük -- a "fiatalok" oppozíciójában ölt testet, miután Németországban visszavonják a szocialistákra vonatkozó törvényt (1889); nagy szerepe van a III. Duma (1907) bojkottjának kérdésében, a breszt-litovszki béke megkötése körüli vitában (1918) stb. stb. Természetesen nem akarjuk itt a szektásság történetét vázolni, ezeket a példákat csupán arra használjuk, hogy röviden kidomborítsuk néhány jellegzetesen közös vonását.

Mindenekelőtt: a valóságot megfosztják gazdag sokrétűségétől, és egymást abszolút kizáró végletek közötti merev dilemmára redukálják. Ez mindenütt így jelentkezik, elméletileg és gyakorlatilag egyaránt. Marx a szektásoknak ezt az alapvető mentalitását már 1850-ben a következőképpen jellemezte: "A kisebbség a kritikai szemléletet dogmatikus szemlélettel, a materialista szemléletet idealista szemlélettel cseréli fel. A valóságos viszonyok helyett szerinte a puszta akarat a forradalom hajtókereke. Amíg mi azt mondjuk a munkásoknak: 15, 20, 50 évi polgárháborúkat és népek csatáit kell végigharcolnotok, nemcsak azért, hogy a viszonyokat megváltoztassátok, hanem azért is, hogy önmagatokat megváltoztassátok és a politikai uralomra alkalmassá tegyétek, ti ellenkezőleg ezt mondjátok: 'Azonnal uralomra kell jutnunk, vagy lefekhetünk aludni.'"¹

¹Mehring 210 = Franz Mehring: Karl Marx, Geschichte seines Lebens, Leipziger Buchdruckerei Aktiengesellschaft, Leipzig 1920, 210. o. /Karl Marx. Életrajz, Kossuth, 1982, 231–232. o./

Ennek a "világnézetnek", a szektásság elmélete és lélektana szempontjából, rendkívül fontos konzekvenciái vannak. Ami a lélektani vonatkozást illeti, középpontba kerül egyfelől a minden és a semmi közötti választás absztrakt—hamis dilemmája, másrészt a pesszimiztikus—defetista lemondás mindenfajta cselekvésről, mondván, hogy amúgy sem lehet megvalósítani a megvalósíthatatlan szélsőséggé fölstilizált ideált.

Lenin, a breszt-litovszki béke körüli vitában, ellenfelei -- a katonailag akkor még erős Németország ellen vívandó "forradalmi háború" hívei -- álláspontját (figyelembe véve a teljes fölbomlás állapotában lévő orosz hadsereget) mint "a legmélysegebb, legreménytelenebb defetizmus hangulatát, a teljes kétségbeesés érzetét" jellemezte. (Mellesleg szólva: mivel a kínai állásfoglalás a nyugati értelmiség bizonyos kis csoportjainál rokonszenvre talál, érdemes volna közelebbről megvizsgálni, vajon minden esetben valóban csak politikáról van-e szó, vagy mindebbe belejátszik a valósághoz való ama sajátos viszony is, amely alapot szokott szolgáltatni a Beckett-típusú mai írók népszerűségéhez. Erre az egyébként érdekes kérdésre itt közelebbről nem térhetünk ki.)

Ez a defetizmus, ez a pesszimista kétségbeesés gyakran azt eredményezi, hogy leértékelik a mozgalom eddigi eredményeit, legyenek azok mégoly fontosak, vagy akár világtörténelmileg döntők. Így például annak idején a Németország elleni teljességgel irreális "forradalmi háború" szektás hívei hajlandók lettek volna ennek fejében kockáztatni az épp csak kivívott első szovjethatalom fönmaradását.

Ha pedig közelebbről megvizsgáljuk az ilyen álláspont szellemi struktúráját, akkor a legszélsőségebb, a semmibe átcsapó elvontságú princípiumokra bukkanunk. Félreértések elkerülése végett le kell szögeznünk: vizsgálódásainktól távol áll a tisztán "reálpolitikai", csak pragmatikusan indokolt politikai eljárások támogatása. A messze tekintő, helyes gyakorlatban elkerülhetetlen az általánosítás, az elvekre való visszavezetés. Csakhogy egyrészt az elveknek a társadalmi fejlődés dinamikus valóságában kell önmagukat igazolniuk, vagyis Marx szavaival "értelmes absztrakcióknak" kell lenniük, másrészt elengedhetetlen az egyetemes elvek és az egyes konkrét célok közötti dialektikus közvetítő tényezők fölismerése.

A szektásság számára viszont éppenséggel az összes közvetítő kategóriák -- mondhatnánk elvszerű -- kikapcsolása a jellemző. Az egyetemes végső elvek megvalósulása a szektásság számára nem a társadalmi-történelmi fejlődés eredménye, amelynek során szüntelen formai és funkcionális változások történnek, szüntelenül új közvetítő tényezők keletkeznek és régiak elveszítik érvényü-

ket, többé vagy kevésbé jelentős módosítások mennek végbe stb. Ők mindenkor és minden esetben a mozgalom végső -- tehát szükségszerűen elvont -- elveit kapcsolják össze az egyes akciókkal és ezeket közvetlenül amazokból óhajtják "levezetni".

Ha viszont az elv, a stratégia és a taktika között kikapcsolunk minden dialektikus közvetítést, akkor üresen kongó absztrakt dedukciók keletkeznek, vagy legjobb esetben is -- ha valamelyest mégis emlékeztetnek a valóságra -- merő analógiás következtetések. Ily módon az egyes események elveszítik individuális jellegüket és megszűnik fölbonthatatlan összefüggésük azokkal a konkrét körülményekkel, amelyekből fakadtak, és amelyekre egyúttal befolyást is gyakorolnak. Egy mai akciólehetőséget mindig csak az absztrakt hasonlóság (avagy ellentét) fűzi össze valamilyen múltbeli "analóg" helyzettel.

E tekintetben is akadnak kézenfekvő példák. A bolsevikok 1905-ben aktív bojkottal sikeresen torpedózták meg a cárizmus által tervezett, úgynevezett Bulügin-féle Dumát; a tömegsztrájkok és fölkelések átmenetileg meg tudták akadályozni, hogy konszolidálódjék a cári reakció, s érdekeinek megfelelően kanalizálja a forradalmi fejlődést. 1907-re azonban a győztes reakció már megerősödött. Mire sor került a III. Duma előtti választásokra, ez a szerv a forradalmi mozgalom szempontjából pusztán a törvényes propaganda lehetőségét kínálta az általános szólásszabadság elnyomása közepette. Az akkori szektások, ennek ellenére -- hivatkozva az 1905-ös sikeres bojkottra --, 1907-ben az immár teljesen megváltozott körülmények között is a III. Duma bojkottjára mozgósítottak.

Vagyis minduntalan az következik be, hogy valamely adott föllépés előtt nem végzik el a "konkrét helyzet" Lenin által megkövetelt "konkrét elemzését", hanem arra a kérdésre: "mi a teendő?", absztrakt elvekből leszűrt absztrakt dedukcióval válaszolnak.

Vegyük például azt a vitát, amely a parlamentben és a parlamenti választásokon való részvétel körül robbant ki a húszas években a nemzetközi kommunista mozgalomban, amikor még magam is a szektások oldalán köteleztem el magamat. Akkoriban arra hivatkoztunk, hogy a parlamentarizmus világtörténelmi értelemben már elavult, az 1917-es forradalom és egész Európának a forradalom által földúlt állapota következtében. Lenin akkor így érvelt: "a parlamentarizmus 'történelmileg elavult' világtörténelmi értelemben, azaz a burzsoá parlamentarizmus korszaka véget ért és megkezdődött a proletárdiktatúra korszaka. Ez vitathatatlan. De a világtörténelmet évtizedekkel mérjük. 10-20 évvel előbb vagy utóbb, ez a világtörténelmi méretek szempontjából közömbös, ez -- a világtörténelem szempontjából -- csekélység, amelyet még megközelí-

tőleg sem lehet számba venni. De éppen ezért a gyakorlati politika kérdésében világtörténelmi méretekre hivatkozni a legégbekiáltóbb elméleti hiba. Vajon a parlamentarizmus politikailag elavult? Ez már más dolog."²

Ha ismeretelméletileg elemezzük az ilyen állásfoglalásokat, nyomban kiderül azok szélsőséges szubjektívizmusa. Végső fokon az efféle szocialista elvhűség átcsap a Fichte-féle "annál rosszabb a tényeknek" fölfogássá. Ha pedig az ilyen szubjektívizmus a maga forradalmi jelszavairól át akar térni a tettek mezejére, akkor, ezen ismeretelméleti jellegénél fogva, az történik, hogy a jelszavakból forradalmi frázisok lesznek. Erről is világosan nyilatkozott Lenin a breszti béke körüli vitában: "Nem szabad frázissá változtatnunk ezt a nagy jelszót: 'Mi a szocializmus európai győzelmére tesszük fel a tétet.' Ez — igazság, ha a szocializmus teljes győzelmének hosszú és nehéz útjára gondolunk. Ez vitathatatlan, filozófiai-történelmi igazság, ha a 'szocialista forradalom korszakát' a maga egészében vesszük. De minden elvont igazság frázissá válik, ha akármilyen konkrét helyzetre alkalmazzuk."³

A szektásság pusztán történelmi-szisztematikus elemzése azonban a jelenkorra alkalmazva nemcsak hiányos, de hamis és torz lenne, ha nem vennénk figyelembe, hogy ez Sztálin alatt milyen messzeható elméleti és gyakorlati megjelenésmódokra tett szert. Mivel jómagam Sztálin módszerét — szemben Marx, Engels és Lenin módszereivel — alaposan megvizsgáltam, ezért most viszonylag rövidre szabhatom mondanivalómat.

A döntően új vonás, mellyel Sztálin a szektásság történetét gyarapította, mindenekelőtt társadalmi természetű. Míg a mozgalom régebben önként egyesült kis csoportokból vagy épp csoportocskákból állt — tehát magán viselte az eredeti (egyháztörténeti értelemben vett) szekták szociológiai jegyeit —, Sztálin alatt viszont a szektásság egy nagy párt, egy hatalmas ország uralkodó irányzatává vált. Ez azonban föltételezi egy szigorúan centralizált óriás-apparátus létezését (amivel a majdnem mindig ellenzéki szekták nem rendelkeztek). Ahogyan 1956-ban megfogalmaztam: föltételezi a lefelé egyre kisebbedő sztálinokból álló, gúlaszerű építményt.

Ennek az apparátusnak a segítségével változott át a forradalmi szólam szubjektívizmusa egy ugyancsak szubjektív, vagyis az előbb vizsgált értelem-

²XXV 242 = W. I. Lenin: Sämtliche Werke Bd. XXV, Verlag für Literatur und Politik, Wien—Berlin 1930, 242. o. /A "baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége, Lenin Összes Művei 41. köt., 38--39. o./

³XXII = W. I. Lenin: Sämtliche Werke Bd. XXII, Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR, Moskau—Leningrad 1934, 316. o. /Nehéz, de szükséges lecke, Lenin Összes Művei 35. köt., 399. o./

ben szintén szólamzerű, de erőszakkal keresztülvihető dogmává. Az objektív lehetőségek keretei között a forradalmi szólam teljhatalmú lett ugyan, de ezzel még nem veszítette el szubjektivisztikus ürességét.

Ez logikusan következik az elmélet és szervezet közötti kapcsolatok strukturális megváltozásából Leninnél illetve Sztálinnál. Míg Lenin a szervezet elveit mindenkor az új helyzetek és irányzatok új meg új elemzésével szűrte le, Sztálin viszont eleve adottnak tekintette az uralkodó apparátus elveit, és az események propagandisztikus ábrázolása csak arra szolgált, hogy alátámassza az apparátus szükségességét. (Gondoljunk csak az osztályharc szükségsszerű élesedéséről szóló elméletre, amelyet a XX. kongresszus megcáfolt.)

A klasszikusokból vett idézeteknek ilyenkor nagy szerepük van — látjuk manapság a kínaiaknál is. A szektásság mindkét formája a legnagyobb önkényességgel bánik a tényekkel, egyúttal pedig marxista—leninista címszavakkal látja el a bürokratikus önkényes eljárásokat. A marxizmus—leninizmus sztálini eltorzításának, mint tudjuk, egyik fontos tényezője volt, hogy fönnállt a marxista terminológia, csak egykor igaz tartalma éppenséggel a valósághoz — melyre vonatkoztatták — való közét veszítette el. Elég, ha olyan társadalmi kategóriákra emlékeztetünk, mint a vita avagy az önkritika, s mindjárt világosan látjuk a helyzetet.

A jelen írásban természetesen a sztálini politika és organizáció rendkívül fontos és sok területen domináló szubjektivista-szektás mozzanatairól beszélünk csak. Ha ez lett volna a politika és organizáció kizárólagos tartalma, akkor Sztálin uralma semmi esetre sem tarthatott volna több évtizeden keresztül. Most azonban nem arról van szó, hogy történelmileg igazságosan értékeljük a sztálini rendszert, hanem annak szektás vonásait óhajtjuk bemutatni. Márpedig ilyen vonások még az önmagukban helyes intézkedésekből is világosan kitűnnek.

Csak egyetlen példára hivatkozom, amelynek természetét már egyéb összefüggésekben is közelebbről megvizsgáltam. Annak idején kifejtettem, hogy az 1939. évi paktumot politikailag helyesnek tartom, de véleményem szerint súlyos hiba volt a nyugati kommunista pártokat arra kötelezni, hogy a hazájuk ellen indított náci támadóháborúban régi stílusú imperialista háborút lássanak, s ennek megfelelően saját kormányukat és ne Hitlert tartsák az igazi ellenségnek. Íme a forradalmi frázis, a szubjektív dogma legtisztább tényésze: a sajátos tényező (vagyis a hitleri rendszer) teljességgel eltűnik, az első világháború sémája tökéletesen elfedi a második világháború reali-

tását, a dogma alkalmazása élesen ellentmond az új háború minden konkrét tényének, a dogma-vezérelte tömegek összes érdekeinek és érzéseinek.

Így torzít el a sztálini dogmatizmus olyan követeléseket is, amelyeket önmagukban véve helyesen értelmezett premisszákból vontak le. Az elmélet és a valóság viszonya teljesen elhomályosul, s ez visszahat még a dogma önkényes alanyára is. A szektás defetizmus — általános ismérve a sztálini módszernek —, a defetista bizalmatlanság a tömegek önálló akcióképességével és azzal a lehetőséggel szemben, hogy még tanulhatunk is tőlük, itt minőségi változáson megy át: Sztálin nem hiszi, hogy a nyugati országok munkásai akkor is hívek maradnak a szocializmushoz és a Szovjetunióhoz, ha védekeznek Hitler agressziója ellen.

A szektás dogmatizmus teljesen magányossá vált alanya körül így a gyanakvás fojtó légköre alakult ki. A nagy pörök időszaka — legalábbis lélektanilag — csak az ilyen atmoszféra alapján érthető meg. Csakhogy e gyanakvás — melynek belső struktúrája nem egyéb, mint túlfeszített szubjektivizmus —, amikor a szubjektív óhajok már rendkívül erősek, átcsap hasonlóképpen szubjektív és alaptalan hiszékenységre. Példa erre, hogy Sztálin 1941 nyarán többszörös figyelmeztetés ellenére sem akarta elhinni, hogy Hitler megtámadja a Szovjetuniót.

Az uralkodóvá vált szubjektív szektásság rendszerének belső ellentmondássága a gyakorlatban nemcsak ilyen ellentmondást, hanem egész sor hasonlót szül. Így például a már többször említett alapvető defetizmus a propaganda gyakorlatában kincstári optimizmusba csap át. Ennek oka eléggé világos. A sztálini módszer dogmatikus szubjektivizmusa képtelen arra, hogy — mint Marx és Lenin — a gyakorlatot tegye meg az elmélet bírójává. A gyakorlatnak minden körülmények között a szubjektivisztikus dogmákat kell igazolnia. Ha pedig az életben mégsem ez a helyzet, akkor az apparátus dolga, hogy fönn-tartsa a látszatot. Így történt, hogy — amint azt az irodalommal kapcsolatban már régen bebizonyítottam — minden területen a céltételezést, a perspektívát tüntették föl realitásként. Ez egyik jelentős oka annak, hogy Sztálin alatt stagnált a marxista tudomány és a szocialista realizmus még a szocialista országokban is vesztett a tekintélyéből.

A gondolkodásnak és cselekvésnek ebből a struktúrájából következik a sztálini kor mélységes embertelensége is. Marx humanizmusa — mely alapvetően különbözik a humanizmus Stefan Zweig-féle szubjektív és passzív fajtájától — olyan humanizmus, mely nemcsak megengedi, hanem konkrét körülmények között meg is követeli az áldozatokat, s elméletileg az ember és társadalom viszonyairól adott fundamentális elemzéseiben fejeződik ki, mégpedig nemcsak

fiatalkori írásaiban, hanem mindenekelőtt A tőke fetisizmus-fejezetében. Ezen elemzések mutatják, hogy a gazdasági képződmények fetisizáltan megjelenő fel-színe mögött, valódi realitásként, mindig emberek közötti viszonyok rejlenek, hogy a társadalmi történések végeredményben vett — bár persze egyáltalán nem korlátozottságok nélküli — szubjektuma az ember, a valóságos, társadal-miasult ember.

E koncepciónak felel meg az, hogy a szocializmus periódusának a hatalmas belső fölszabadulás korszakának kell lennie. A kizsákmányolás osztályokat konstituáló formáinak megszüntetése ahhoz vezet, hogy a felelősségteljes em-beri cselekvés az eddig legnagyobb valóságos társadalmi súlyra tesz szert. S csak ezzel válik — amint azt Lenin fölismerete — az emberiség fejlődésé-nek etikai öröksége gyakorlatilag aktuálissá. Lenin előre látja, hogy "a ka-pitalista rabságtól, a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzal-maitól, brutalitásaitól, esztelenségeitől és aljasságaitól megszabadult em-berek fokozatosan hozzászoknak majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, anélkül a külön kényszerítő apparátus nélkül, melyet államnak neveznek".⁴

A sztálini periódus szubjektivisztikus dogmatizmusa — a bizalmatlanság és hiszékenység ellentmondásos egységével, a rejtett defetizmus és kifelé mutatott kincstári optimizmus elegyítésével stb. — nem tudja ezért belső etikai parancsokká átnöveszteni a pusztá jogi kényszerföltételeket. Inkább azzal a tendenciával bír, hogy mind a társadalmilag áthagyományozott, mind az újonnan keletkező morált — bürokratikus intézkedések permanenciája ré-vén — jogi viszonyná fejlessze vissza. (Itt is, mint másutt, mindenütt ti-pikusan hatékonyvá vált alaptendenciákról beszélünk, melyek szükségképpen hívták életre a sztálini módszereket. Hogy a társadalmi élet szocialista jellege etikai, esztétikai stb. területeken mást, ezzel ellentéteset is lét-rehoz, magától értetődik. Az ilyen ellentétes tendenciákat azonban legjobb esetben is csak megtűrték. Ha az ilyen jelenségek napvilágra jutottak, úgy erre, a legtöbb esetben, féllegális partizán-formában került sor.)

Nem föladatunk itt, hogy bemutassuk, miként ragaszkodnak a kínai kommu-nisták Sztálin módszeréhez, s hogy ez történelmileg hogyan jött létre. Elég annak a ténynek a megállapítása, hogy, egy rövid epizodikus időszak után, a szektásság szelleme a kínai kommunisták minden dokumentumában fokozódó egy-

⁴XXI 544/5 = W. I. Lenin: Sämtliche Werke Bd. XXI, Verlag für Literatur und Politik, Wien—Berlin 1931, 544—545. o. /Állam és forradalom, Lenin Összes Művei 33. köt., 81. o./

értelműséggel nyilvánult meg. A "Nagy Ugrást" már teljesen eszerint tervezték meg és vitték végig; szükségképpen kudarcára ugyanennek a módszernek a radikalizálásával válaszoltak. Egyáltalán nem véletlen, hogy állásfoglalásuk a kor középponti kérdésében, a háború vagy béke problémájában — ha nem is igenlik nyíltan az atomháborút egy aktualizált forradalmi szólam nevében — Sztálinnak a XIX. kongresszuson elmondott beszédére hivatkoznak. Néhány olyan kitétel után, hogy bizonyos helyi háborúk elkerülhetők, következik a világháborúnak lényegében fönntartás nélküli igenlése, amíg az imperializmus fönntáll; csak a szocializmusnak a kapitalizmus fölött aratott világméretű győzelme veheti megbízható módon elejét a világháborúk lehetőségének. A kínai levél a forradalmi szólamok tekintetében ezért messze maga mögött hagyja Sztálint.

Nem mutathatunk rá elég gyakran: a szovjet fölhívás azzal a nagy fordulattal kapcsolatban, mely a népek életében a XX. kongresszus óta végbement, a törvényteleniségtől való félelem megszűnése és az a kilátás, hogy az emberiség elkerülheti az atomhalált — hosszú távon sokkal nagyobb hatással bírhat, mint a mégoly rutinos kínai funkcionáriusok forradalmi frázisai. Tényleges elméleti vereséget persze a szektásság e legmodernebb formájára csak akkor lehet mérni, ha nemcsak az élet veti el a gyakorlati kívánalmait, hanem ha a marxista elmélet is maradéktalanul megcáfolja premisszáit és levezetési módszereit.

Hogy ez az elméletileg végső támadás ma még nem indult meg, azért van, mert még nem került sor Sztálin elméleti örökségének valóságos és teljes meghaladására. Amíg a Sztálin által stagnálásra és visszafejlődésre ítélt gazdaságtan, filozófia stb. nem jön ismét valóságos mozgásba, amíg rendelkezünk ugyan a jelenkor döntő életproblémáinak világos és biztos érzetével, de mondjuk a mai gazdasági tényeket és összefüggéseket még mindig negyvenéves citátumokkal próbáljuk "megmagyarázni", ahelyett, hogy a sztálini torzulásoktól megtisztított marxi—lenini módszerrel valósítanánk meg a jelenkor specifikus oldalainak elfogulatlan vizsgálatát, addig fönntmarad ez a diszkrepancia.

3

Az ellentétek gyakorlatilag a koexisztencia kérdésében éleződnek ki.

Mindkét táborban, igen széles rétegek, határozottan hajlanak a békés egymás mellett élés állapotára. Ezzel azonban mindenkor együtt jár egy olyan érzés is, amely az ebből eredő következmények miatt egyfajta belső aggodalmat érez. Ezt az aggodalmat mindkét táborban az együttélés szélsőséges ér-

zelmű ellenzői szítják. Ez az oka, hogy a nyugati sajtóban minduntalan olvasható: a Szovjetunió javaslatai a békés egymás mellett élésre mindaddig nem őszinték, amíg a kommunisták nem mondanak le végcéljukról, a szocializmus világméretű megteremtéséről. Másfelől a kínaiak szemére vetik a szovjet politikusoknak, hogy állítólag a nyugati politikusoknál egyes kérdésekben egészségesebb, józanabb fölfogásra találtak, tehát a szovjet politikusok az ilyen gondolkodású nyugati politikusokat már nem tartják fanatikus cselszövőknek, akik éjjel-nappal, szüntelenül és minden eszközzel, a szocialista államok közvetlen megdöntésére törnek.

Az igazság az, hogy mind a kapitalizmus, mind a szocializmus univerzalisztikus gazdasági rendszer, mindkettő belső logikája arra irányul, hogy az egész világot saját termelési módjának vesse alá. Ez olyan elemi és ki nem küszöbölhető gazdasági tény, amelynek hatása, végső soron, a kölcsönös kapcsolatokban mindenkor közrejátszik. De vajon következik-e ebből — amit nemcsak a kommunista szektások, hanem a kapitalista "héják" is állítanak —, hogy a hidegháború, amely minden alkalommal forró háborúba csaphat át, az egyetlen lehetséges kapcsolat a két világrendszer között, melyek harca kórunkat meghatározza? Véleményem szerint az utóbbi évtizedek történelmének valamennyi ténye ékesszólóan ellentmond az efféle absztrakciónak.

Elegendő, ha a Hitler ellen viselt közös háborúra gondolunk. A döntő elmentések abban az időszakban is érvényesültek; többé-kevésbé nyíltan meg is mutatkoztak a hadjáratokra, a béke kilátásaira stb. vonatkozó vitákban. Mivel tehát az 1918—1921-es intervenciós hadjáratokban nem sikerült megdönteni az újonnan keletkezett szovjethatalmat, ezért a nemzetközi osztályharcnak ezt a közvetlen formáját újra meg újra fölváltották a közvetett formák, melyek a szövetséget sem zárják ki.

A jelenlegi helyzetben az új vonás "mindössze" annyi, hogy egyre erősebbé válnak a háborúk direkt formáinak fölfüggesztését célzó irányzatok, s az eredetileg kimondottan átmeneti és időleges jellegű lélegzetvételnymi szünetek mind határozottabban az állandósulás irányába haladnak. Jóllehet a hidegháború még mindig a kapitalista és a szocialista államok közötti nemzetközi érintkezés uralkodó formája, mégis, minél hatékonyabbá válnak a háborúk kitérőszével szemben fönnálló objektív körülmények, annál döntőbb mértékben veszíti el a hidegháború ezen előkészítő funkcióját és válik folyamatosan értelmetlenné, sőt gátlóvá, hogy majdan hosszú távon — persze csakis hosszú távon — teljesen elhaljon.

A helyzetben beállott ilyen értelmű változások mindkét nagy ellenfél politikája számára döntő fontosságúak ugyan, de mit sem képesek változtatni

azon a társadalmi alaptényen, hogy az egymás mellett élés a nemzetközi osztályharc specifikus formája. Ismételten hangsúlyozzuk: a jelenlegi helyzetnek ezt a sajátosságát a körülmények társadalmi-történelmi kombinációja hozta létre. Az atomháború és annak szükségszerű következményei ennek a konkrét totalitásnak csak egyik, persze rendkívül fontos tényezőjét alkotják. Ha nem jött volna létre a szocialista világhatalom, amelyet egész sor szocialista állam támogat, ha az egykori gyarmati népek fölszabadulása nem megy végbe ilyen viharos és ellenállhatatlan lendülettel, akkor föltehetőleg az atomháború is egészen más szerepet töltött volna be a nemzetközi politikában.

Ha viszont ebben a világhelyzetben a szovjet politika kitartó kezdeményezése nyomán gyakorlatilag permanens békekorszak következik be, akkor mindkét tábornak határozottan meg kell változtatnia a maga történelmi perspektíváit.

Tekintettel arra, hogy bennünket most elsősorban a kínai—szovjet ellentét foglalkoztat, emlékeztetnünk kell arra, hogy kezdve a proletariátus első és rövid hatalomra jutásától (Párizsi Kommün, 1871) egészen Kubáig, minden igazi forradalom eddig háborúval kapcsolatosan tört ki: így Oroszországban 1905-ben és 1917-ben, így 1945-ben (a közép-európai népi demokráciák megalakulásakor), így 1948-ban (Kínában). Ilyenformán korántsem meglepő, hogy sok kommunista (és antikommunista) beállítottsága a háború és a forradalom "szerves" összekapcsolására irányul. Éppen ezért a XX. kongresszus maradandó érdemei közé tartozik, hogy elegendő belátása és bátorsága volt nyíltan történelmileg meghaladottnak minősíteni ezt a fölfogást.

Az a megállapítás, hogy háború és polgárháború nélkül is van lehetőség — persze csak lehetőség — a szocializmushoz való átmenetre, igen fontos lépés, mely a forradalmi gondolkodást az új világhelyzet adottságaihoz igazítja. Itt most csak arra szorítkozhatunk, hogy a koexistenciával való összefüggésekre mutassunk rá. Ezek leglényegesebb pontja, hogy a békés versengés az emberi élet minden területén — a maga egyszerű és közvetlen spontaneitásában — szüntelen törekvés az emberek lelkének megnyerésére; arra, hogy megnyerjék őket a nagy világrendszerek egyikének, kialakítsák bennük a választott társadalmi rend melletti elszánt kiállás hajlandóságát.

Ha ez igaz a civilizált országokra vonatkoztatva, amelyekben a gazdasági formációk egyike vagy másika már megvalósult, még sokkalta inkább igaz a körünkben fölszabaduló fejlődő országokkal kapcsolatban, melyeknek gazdasága többnyire prekapitalisztikus, és most kell eldönteniök, hogy milyen úton akarnak továbbfejlődni. Ebben természetesen döntő szerepe van a gazdasági versengésnek mint a koexistencia tartalmának.

Jóllehet ebben az összefüggésben az egymással versengő társadalmi rendszerek gazdasági potenciálja igen fontos, mégsem ez az egyedüli döntő tényező. Ma még kétségtől az Egyesült Államok a világ gazdaságilag legfejlettebb országa. De bárki, aki figyelemmel kíséri az eseményeket, megállapíthatja, hogy a fejlődésben lévő országoknak nyújtott amerikai segély összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint amekkora lenne, ha nem kellene számolnia a Szovjetunió és a szocialista államok versenyével. Ezek pusztán léte tehát — az általuk nyújtott reális támogatástól eltekintve is — igen fontos indíték a kapitalista országok számára, hogy erőfeszítéseiket azokon a célokon túlmenőleg is fokozzák, amelyeket e konkurencia nélkül megvalósítottak volna.

A szocialista államok pusztán létezésének, növekvő gazdasági és katonai potenciáljának ez a kihatása azonban még ennél is fontosabb befolyást gyakorol a fönnálló helyzetre. Mindenfajta gyarmatosítás, sőt, mindenfajta tőkés függőség bizonyos fokig szétbomlasztja a függőségben lévő ország eredeti szociális struktúráját. Különböző fejlődési irányzatokat kényszerítenek rájuk — elég, ha ezzel kapcsolatban egyes országok monokultúráira utalunk — és ezek gyakran reális akadályai a valóban egészséges és szerves fejlődésnek. Az imperialista országok "tisztára gazdasági jellegűvé" vált neokolonializmus máig is arra törekszik, hogy az ilyen hamis struktúrákat gazdaságilag fönntartsa. De még ezen túlmenőleg is, minden gyarmati uralom általában a teljesen vagy részben leigázott országok társadalmilag reakciós rétegeire támaszkodott. Ez a politika máig sem szűnt meg, gondoljunk csak az USA dél-koreai vagy dél-vietnami politikájára.

Ilyen körülmények között a szocialista államok segítsége rendkívüli jelentőséget nyerhet, támaszává válhat a normális, gazdaságilag és társadalmilag helyesen megalapozott civilizációs fejlődésnek — természetesen azzal a végcéljal, hogy megnyissa és megkönnyítse az újonnan fölszabadult államok útját a szocializmus felé. Itt válik világosan láthatóvá, hogy a kínai szektás jelenségek, a kínai forradalmi frázisok milyen súlyos veszélyt jelentenek a fölszabadítási harcok számára.

Egyúttal nyilvánvalóvá válik az is, milyen fontos politikai konzekvenciákkal jár a radikális elméleti leszámolás a marxista módszereket eltorzító szektássággal. Manapság talán kevesen gondolnak rá, hogy a marxizmus első nagy elméleti-politikai dokumentuma, a Kommunista Kiáltvány azon a politikai-elméleti kérdésföltevésen alapszik, hogy milyen átmeneti formákon keresztül találhatná meg az akkoriban gazdaságilag és társadalmilag elmaradott Németország a maga sajátos útját a szocializmushoz. Éppoly kevéssé gondolnak manapság arra, hogy Lenin 1905-ben — Marx és Engels eszméit eredeti módon

végiggondolva és alkalmazva az akkoriban szintén elmaradott Oroszország sajátos helyzetére — eljutott a "munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának" átmeneti formájához; és akkoriban, a Harmadik Internacionálé megalapításakor, igen intenzíven foglalkoztatta őt a gyarmati népek kezdődő föl-szabadítási harcaiban az átmenet formáit kifejező elmélet új megfogalmazása. Lenin halálával és Sztálin uralmával megszűnt az átmenetek problémáinak alkotó átgondolása.

Az elméleti, gazdasági és történelmi kutatások kiesésének a jelenlegi világhelyzetben súlyos következményei vannak. A fejlődésben elmaradott országok függetlenségi mozgalma, mint tudjuk, nehezen áttekinthető sokrétű problémákat vet föl. Vannak országok, ahol elsősorban a feudális agrárviszonyokat kell szétzúzni; másokban a társadalmi struktúra még a feudálisnál is primitívebb. A marxisták tényleges politikai segítségének tehát az átmeneti föltételek konkrét elemzésével kell megtörténnie; csak ilyen elemzésekből lehet kibontani a további fejlődés konkrét útjait. A pusztá pragmatikus "reálpolitika", amelyet szükségszerűen egészen más jellegű országokkal szerzett tapasztalatokból szűrtek le, ebben az esetben nem sokat segíthet.

Ez az oka, hogy a kínai platform, amely a közvetlenül megvalósítható szocializmus forradalmi frázisát hirdeti, manapság, az újonnan fölszabadult elmaradott országokban, pillanatnyi taktikai befolyáshoz juthat, és igen sok kárt okozhat. Ezért, éppen ebben a kérdésben, fönnáll az a veszély, hogy ha a forradalmi frázis és a tisztára pragmatikus reálpolitika között kell választani, akkor a forradalmi frázis talál visszhangra, s a fejlődésben lévő területek népei — szembekerülve a gyarmati kizsákmányolás és az azonnali szocializmus alternatívájával — hamis utakra tévednek.

Éppen ezen a téren lenne tehát a legaktuálisabb gyakorlati-politikai követelmény, hogy elméleti ellentámadás induljon a kínai--sztálinista szektássággal szemben. Ennek viszont elengedhetetlen előfeltétele az alapos elméleti leszámolás a szektásság gondolkodásmódjával. A politikai gyakorlatban a Szovjetunió elszántan és egyben meggondoltan lépett föl Kuba sikeres védelmezőjeként a restaurációs intervenció lehetőségével szemben, s ezzel kétségtelenül sikerült megnyernie és megszilárdítania sok nép belé helyezett bizalmát. A kínai platform e téren a sztálinista gyakorlat egyik legvégzetesebb vonatkozását viszi át elméletileg a nemzetközi élet síkjára: elvont dogmatikával dicsőíti a polgárháborús állapotot, mint az opportunizmussal és a kapitulációval szembeállítható egyetlen lehetőséget.

Ennek a kiagyalt szektás alternatívának élettől elvonatkoztatott absztrakcióját kellene manapság elméletileg megcáfolni, épp azért, hogy világosan

lássuk: milyen kérdéseket lehet a polgárháború módszereivel, és milyeneket csakis a lassú evolúció módszereivel megoldani.

Lenin sokoldalúan foglalkozott e problémakomplexummal, a hadikommunizmus és a NEP idején, s módszerei, eredményei és inspirációi ma -- mindenkor a konkrétan megragadott jelen konkrét elemzése alapján -- hatékonyan cáfolhatnák a szóban forgó absztrakt alternatívát. Természetesen mindenki, akit nem vakított el teljesen a sztálini fölfogás, tudja, hogy polgárháborúk esetében tipikus, ha -- olykor nagy formátumú -- politikus vagy hadvezér a tömegekből emelkedik föl a csúcsra; egyetlen polgárháborúban sem váltak azonban tanulatlan munkások egy csapásra szakáguk gyakorlott specialistájává.

Hogy a polgárháború forradalmi frázisa végzettszerű hatást gyakorol a békés mindennapok normális káder-kiválasztásánál, sajnos tapasztalhattuk Magyarországon a Rákosi-időkben. A fétissé vált forradalmi szólam azonban még messze van attól, hogy teljességgel a múlté legyen. A forradalmi szólamokkal való alapos elméleti szakítás azért olyan fontos itt, mint másutt is, hogy végre megtaláljuk a mindenkor szükségképpen létrejövő osztályharc valóságos és a valóság új formáinak megfelelő meghatározásait: a reális forradalmi cél-tételezéseket és a valóságos opportunizmussal (itt: a kolonializmus és új formái előtt való tényleges kapitulációval) és a forradalmi szólammal szemben folytatott kétfrontos harc módszereit.

4

De a szocialista és kapitalista országok közötti békés és tisztán gazdasági verseny, lényege szerint, sokkal kevésbé tisztán gazdasági-technikai és ezért -- osztályszempontból nézve -- "békés", mint ahogy a közvetlen felszín mutatja, ahol negatív módon láthatóvá válik, hogy a gazdasági megmérettetésben nincs helye a háborúnak. Mindeközben azonban fontos és termékeny ellentmondás bukkan föl. Hosszú távon itt csak a reális, technikai, gazdasági fölény számít. Pusztán propagandisztikus állítások igen nehezen tarthatók fenn a kölcsönös érintkezés, az információcsere és azon képesség mai fejlődése következtében, hogy a statisztikákból és beszámolókból stb. ki lehet hámozni az igazságot. A versenyben a lakosság tényleges életszínvonalát hasonlítják össze, nem pedig a propagandisztikus szólamokat.

Amennyiben ily módon a gazdasági verseny semmissé teszi a pusztán propagandisztikus megnyilatkozásokat, a gazdasági valóság egésze lesz egységes és monumentális propagandagépezetté: minden siker, befelé, erősíti a saját rendszert, kifelé pedig növeli vonzerejét. Ez a verseny fogja végső soron

meghatározni, hogy a koexistencia nemzetközi osztályharcában ki lesz a győztes.

Persze itt is óvakodnunk kell a fejlődés túlzott egyenesvonalúságának föltételezésétől. Mert ha a társadalmi rendszerek e párviadalában egyedül a technikai-gazdasági fölényé volna a döntő szó, úgy a kapitalista rendszer fölénye sohasem rendülne meg és hegemoniája ma is vitán fölüll állna. Ugyanakkor azonban minden gondolkodó ember tudja és érzi, hogy erről nincs szó. Gondoljunk -- hogy egy szélsőséges ellenpéldát vegyünk -- a húszas évekre. Oroszországban éhínség volt -- és én Bécsben több mint egyszer megéltem azt, hogy délután az éhező területek számára folytattunk élelmiszergyűjtést, este pedig a gyűjtésben részt vett nem szocialista érzelmű ismerősök közül sokan hajlottak arra, hogy elismerjék a szocialista rendszer fölényét. Hogy az ilyesmi manapság, amikor pedig a gazdasági különbségek sokkal csekélyebbek lettek, ritkábban fordul elő, ez megint csak a sztálini korszak nemzetközi ideológiai utóhatásával magyarázható.

Így vezetnek át a gazdasági versenyről szóló megállapítások észrevétel nélkül kulturális területre. Az összekötő kapocs véleményem szerint a szabadidő problémája, melynek fontossága a munkaidő egyre nagyobb csökkenése nyomán mindinkább növekszik. Jóllehet a sztálini időszakban évtizedekig elhanyagolták az önálló gazdasági kutatásokat, és mindmáig nincs elméletileg világosan megfogalmazva a mai kapitalizmus konkrét, törvényszerű dinamikája, jóllehet máig is akadnak a sztálini tanoknak ortodox hívei, akik a helyesen fölfogott tények helyett idézeteket hangoztatnak teszem az "abszolút elnyomorodásról", az egyre csökkenő munkaidő konkrét tényét mégsem lehet többé kétségbe vonni.

Közismert, hogy Marx éppen a szabadidőben látta a szabadság birodalmának, "az öncélú emberi erő kifejtésnek" az alapját. Így jön létre -- az egyes ember gondolataitól és döntéseitől függetlenül -- a szabadidő egyre növekvő szférája, s ez a növekedés egyre nagyobb teret biztosít a kultúrának, növeli a kultúra társadalmi súlyát. (Természetesen csak társadalmi súlyának növekedéséről beszélhetünk, hiszen ebben az összefüggésben érték meghatározásról nem lehet szó.)

A jelen megjegyzéseknek nem lehet föladatuk akár csak kísérletet is tenni arra, hogy kulturális kérdésekben összevegyük a két rendszert. Csak azt szögezhetjük le, hogy a kulturális egymás mellett élés -- még akkor is, ha eltekintünk az állami vagy társadalmi erőszak beavatkozásának negatív tényezőjétől -- semmiképpen sem lehet békés, s az osztályharc elvének, a "ki kit győz le?" lenini kérdésének ezen a téren is föltétlenül érvényesülnie kell.

A kultúra, elsősorban is a magasrendű kultúra termékeinek persze igen pregnáns, sajátos tulajdonságai vannak, amelyek döntően kihatnak a harcmódorra és a harc kimenetelére. A kultúra objektívációinak lényegéhez tartozik, hogy a maguk területén egyeduralmat követelnek, s minden eltérőt élesen elutasítanak. A személy szerint oly békés Goethe erről az alapvető tényállásról a következőket mondotta: "Valahányszor liberális eszmékről hallok beszélni, mindig meglep, hogy az emberek milyen szívesen hagyják magukat üres szavakkal megtéveszteni. Az eszme sohasem lehet liberális. Legyen erőteljes, használható, önmagában zárt, hogy betölthesse isteni hivatását és termékennyé váljék. A fogalomnak még kevésbé szabad liberálisnak lennie, mert annak egészen más feladata van."⁵

Műalkotásoknál az ilyen kizárólagosság talán közvetlenül kevésbé világosan fölismerhető, de az irányzatok közötti heves harcban szintén előtérbe lép ez a belső tendencia. Ehhez járul még, hogy ámbar minden műalkotás genezise szociálisan és osztályszempontból meghatározott, mégis, minél jelentékenyebb az alkotás, annál erőteljesebben képes áttörni a születését ölelő társadalmi korlátokat és tud egyetemes hatást kifejteni még osztályszempontból ellenséges érületű emberekre is.

Éppen ezért egyoldalú és téves a kapitalista világban szokásos magatartás, amely félreismeri a kulturális objektívációk szociális és osztályszempontból meghatározott jellegét; hasonlóképpen egyoldalú és téves a szektás fölfogás is, mely szerint az osztályszerű genezis a mű hatását is szigorúan és exakt módon körülírja, sőt föltételezi, hogy a hatást még intézményesen előírni is lehet. A tárgyilagos szempontból egyformán helytelen szélsőséges nézetek közül, az eredeti és haladó produkció fölvirágzása szempontjából, e második még veszedelmesebb.

E princípium uralma a sztálini korszakban bénítólag hatott az irodalomra és a művészetre. Kétségtelenül ludas abban, hogy az a hatalmas hódító kulturális hatás, amely a húszas években a gazdaságilag még annyi problémával küszködő Szovjetunióból áradt, hatósugarából és intenzitásából később sokat veszített.

A XX. és XXII. kongresszusok határozatai persze igen pozitívan befolyásolták a kapitalista országok közvéleményét is, de a világkultúrára gyakorolt korábbi befolyás azért még mindig nem állt helyre. Vannak persze ma már kivételek, mint Szolzenicün kisregénye a koncentrációs táborról, vagy Déry

⁵I 252 = J. W. Goethe: Maximen und Reflexionen. In: J. W. Goethe: Sämtliche Werke Bd. I, Cotta'scher Verlag, Stuttgart 1863, 252. o.

Tibor legutóbbi novellái. Az a követelmény, hogy a kínaiak újonnan fölállított és agresszívan propagált szektás rendszerére a kultúra területén is hatékonyan reagáljunk, remélhetőleg a XX. és XXII. kongresszus vonalának következetes elméleti és gyakorlati kiépítéséhez, s ezen keresztül a kezdeti eredmények fokozásához vezet.

Semmi esetre sem lehet föladatunk jóslatokba bocsátkozni, legkevésbé olyan jóslatokba, amelyek — állítólagos előre látással — a részletekre akarnak kiterjedni. Ezért csak egyetlen elvi kérdést érintünk, azt is kizárólag elméleti szempontból: az emberi magatartások és a vélemények manipulációjának kérdését. Ennek módzatait és kihatásait legtöbbször hamisan ítélik meg a kapitalista világban. Mindenekelőtt lebecsülik, vagy éppenséggel teljesen figyelmen kívül hagyják a kérdés genezisének jelentőségét. Értem ezen azt a megengedhetetlen sztálini eljárást, amely a polgárháborúk korszakának kormányzati módszereit alkalmazta belsőleg békéssé vált konszolidációban is.

Erre nem véletlenül került sor. Köztudomású ugyanis, hogy a sztálini módszerek milyen elriasztó hatással voltak mindazokra, akik szimpatizáltak a szocializmussal, sőt sokakra azok közül is, akik kommunista meggyőződést vallottak. Ilyen körülmények között a polgári ideológia számára igen előnyösnek minősült az osztályharcban azonosítani a sztálini rendszert Leninnel, sőt a marxizmussal általában, s a sztálini rendszer legszörnyűbb túlkapásait úgy tüntetni föl, mint Marx és Engels világnézetének szükségszerű következményét.

Az a körülmény, hogy ez a fölfogás teljességgel hamis, és a marxista klasszikusok a polgárháborút mindenkor úgy tekintették, mint bár esetenként föltétlenül szükséges, de mindig csak átmeneti állapotot, a nagy tömegek szemében nem sokat von le az efféle propaganda értékéből mindaddig, amíg a szocialista világban akadnak támpontok, amelyekből arra lehet következtetni, hogy a sztálini módszereket még mindig nem lehet teljességgel múltba tüntnek tekinteni. A kínai—sztálinista szektássággal való vita fényesen lehetővé (és kényszerítően szükségessé) teszi, hogy ezen a téren is radikális szakítás történjék.

Ezt követően a marxizmus ideológiai előretörésének elméletileg és gyakorlatilag ismét biztató kilátásai lesznek. Mert ennek nyomán kiderül, hogy a manipuláció kemény formái a szocialista átalakulás egészében idegen testet képviselnek, amely csakis azért tűnhetett látszólag szerves alkotóelemnek, mert Sztálin a polgárháborús módszereket, megengedhetetlen módon, tartós állapotá tette.

Kétségtelen, hogy egy ilyen leépítés közben rövid távon nehezen megoldható problémák vetődnek föl, és nem vitás, hogy nem könnyű megtenni az utat a brutális sztálinista manipulációtól a Lenin által megkövetelt proletár demokrácia megvalósulásáig. De már ilyen irányú komoly kísérletek is elegendők lehetnek ahhoz, hogy kiderüljön, mennyire idegen, elvethető és elvetendő elem a sztálini manipuláció rendszere a szocialista építésben.

A kapitalista rendszerben alkalmazott enyhe és formailag erőszakmentes manipuláció viszont a rendszer gazdasági lényegéből fakad. A kapitalizmus, amikor a fogyasztás és a szolgáltatás ágazatait totálisan átfogta, és nagyiparrá, tömegtermeléssé alakította át, gazdasági szükségszerűséggé tette a vevőtömegek manipulációját. Ennek a gazdasági determináltságnak a tényén mit sem változtatnak az egészen más természetű, sokkal "mélyebb" interpretációk sem. Ezek nem a valódi magyarázatok: így például nem ilyen D. Riesman A magányos tömeg című könyve sem, amely abban látja a manipuláció lényegét, hogy ez áttért a "belsőleg irányított" (inner directed) típusokról a "külsőleg irányított" (outward directed) típusokra. Minden igaz leírás, amely bemutatja az USA szokásos hétköznapijait — mint a kapitalista világ mintaképét és modelljét —, megmutatja e manipuláció főntebb jelzett gazdasági struktúráját.

A manipuláció pejsze nem szorítkozik csupán az árveladásra, hanem modelljévé válik a tömegek társadalmi, politikai és kulturális befolyásolásának is. Sőt, érdekes megfigyelni, hogy a jelentős politikai áramlatok, amelyek a "tömegkorszak" beköszöntekor — vagyis midőn nyilvánvalóvá vált az ellentét a polgári világnézet és a demokrácia között — oly rezignált szkepszisbe estek (amint az például Stuart Millnél világosan látható), a tömegmanipuláció emez új módszerének föltűnésével nyomban fölismerték, hogy milyen nagyszerű lehetőségek vannak az alkalmazására.

E manipulációs rendszer mindent felölelő struktúrája közismert, fölösleges tehát leírást adnunk róla. Nemcsak állandóan bővül, de szüntelenül finomodik is. (A tömegcikkek eladási szervezetei például szakemberekkel vizsgáltatták meg, milyen lélektani indítékok vezetnek a vásárláshoz, s ilyen módon közvetlenül nem is érzékelhető, ám gyakorlatilag annál hatékonyabb lelki manipulációval fokozzák a vásárlólökedvet.)

Így válik a manipuláció párhuzamosan egyre szelídebbé, hatékonyabbá és egyre általánosabbá. Persze csakis normális, zökkenőmentes működés esetén: a társadalmi ellenállást ugyanis naiv természetességgel tiporják le. Nagy érdeme Sinclair Lewisnek, hogy érzékletes módon leírta, miként kerül sor, egy még viszonylag primitívebb fejlődési fokon, az élet jó néhány területén az

észrevétlen átmenetre a finom és öntudatlanul működő manipulációról az ellenállás többé-kevésbé nyílt és brutális eltiprásába. A reális jelenségeket ugyanis csak mint a két pólus között végbemenő szüntelen mozgást lehet kellőképpen megérteni.

Mivel a szabadidő óriási jelentősége — mint az emberi élet értelmességét vagy értelmetlenségét eldöntő területe — gazdasági szükségszerűség folytán, minden jel szerint, állandóan növekszik, szükségesnek tartottuk ebben az írásban megkísérelni, hogy röviden jellemezzük az e téren döntően ható erők társadalmi tartalmát. A jelen tanulmány persze nem alkalmas rá, hogy ilyen kérdéskomplexumot beható vizsgálatnak vessünk alá. Az elhangzott megjegyzések azonban szükségesek ahhoz, hogy a szabadidő vonatkozásában — amely a két nagy társadalmi rendszer nemzetközi versenyének egyik jelentős színterére — megmutassuk, mennyire fontos az elszánt harc a sztálinista—kínai szektátság ellen. A szocializmus nemzetközi vonzereje — vagyis győzelmének föltétele a békés egymás mellett élés nemzetközi osztályharcában — nagymértékben azon múlik, hogy a múlt és a jelenkor szektátságával gyökeresen szakítsunk.